

วิเคราะห์แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย
กับการสร้างพระพุทธรูปศิลปะคันธาระและศิลปะทวารวดี
ในประเทศไทย

Analyzing the Concept of Constructing Buddha Statues
At Wat Phra Dhammakaya in Comparison to the
Construction of Buddha Images in the Gandhara and
Dvaravati Periods in Thailand

พระมหาธูรกิจ ธมฺมालงฺกโต

Phramaha Turakit Dhammalankato

นิสิต ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

Student of DCI Center for Buddhist Studies

Email: turakitalankato@gmail.com

พระมหายศพล ธมฺมธโร

Phramaha Yosapol Dhammadharo

นักศึกษาวจัย ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

Research Student of DCI Center for Buddhist Studies

Email: groy1992@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received) : 24 พฤศจิกายน 2566

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 5 ธันวาคม 2566

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 20 ธันวาคม 2566

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 31 ธันวาคม 2566

บทคัดย่อ

ในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2560 มีข้อวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายในสื่อออนไลน์บางแห่งว่า มีความแตกต่างจากพระพุทธรูปตามจารีตในประเทศไทย ด้วยความที่ผู้เขียนสนใจศึกษางานวิชาการด้านพุทธศิลป์ จึงมีความสนใจที่จะศึกษาในประเด็นนี้ โดยบทความนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปศิลปะคันธาระและศิลปะทวารวดีในประเทศไทยกับแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย 2) ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการและอนุพยัญชนะ 80 ประการกับพระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงเอกสาร ในการวิเคราะห์แนวคิดการสร้างปฏิมากรรมแทนพระพุทธรูป รวมทั้งศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาพบว่า

1) แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปศิลปะคันธาระและศิลปะทวารวดีในประเทศไทยกับแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย มีความเหมือนกัน คือ เป็นการสร้างองค์แทนพระพุทธรูป มีความต่างกัน คือ การสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายยังหมายถึง การสร้างองค์แทนพระธรรมกายที่สถิตอยู่ในศูนย์กลางกายของมนุษย์ เพื่อเผยแผ่การเจริญภาวนาตามแนวคำสอนของพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ซึ่งคำว่าธรรมกายมีหลักฐานปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์พุทธโบราณ

2) พระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายมีลักษณะที่ตรงกับลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ 8 ข้อและอนุพยัญชนะ 80 ประการ 14 ข้อ และมีลักษณะพิเศษอย่างอื่นที่ตรงกับลักษณะธรรมชาติของมนุษย์ ผู้มีรูปงดงามและเยาว์วัยในโลกปัจจุบัน ส่วนข้ออื่น ๆ ที่ไม่ปรากฏ เป็นเพราะลักษณะภายในที่ไม่สามารถถ่ายทอดให้ปรากฏออกมาภายนอกได้

คำสำคัญ: พระเศียร พระพุทธรูป วัดพระธรรมกาย ศิลปะคันธาระ ศิลปะทวารวดี

Abstract

Around the year 2017, certain online media articles criticized the Buddha statues at Wat Phra Dhammakaya for deviating from traditional Thai Buddha images. Intrigued by the intersection of Buddhist art and academic exploration, the author embarked on a study to delve deeper into this issue. The article has two primary objectives: 1) to scrutinize and compare the concepts behind creating Buddha images in Gandhara art and Dvaravati art in Thailand with those employed at Wat Phra Dhammakaya, and 2) to investigate and compare the 32 characteristics of a great man and the 80 consonants associated with the head of the Buddha image at Wat Phra Dhammakaya. The study adopts documentary research methods, analyzing the concept of creating a statue representing the Buddha and incorporating insights from various relevant sources.

The study revealed the following findings:

1) The concept of creating Buddha images in Gandhara art and Dvaravati art in Thailand shares a commonality with the concept behind building Buddha statues at Wat Phra Dhammakaya: they all involve the creation of representations of the Lord Buddha. However, a distinction exists as the construction of Buddha images at Wat Phra Dhammakaya also signifies the creation of a body representing the Dhammakaya, residing in the center of the human body. This is in line with the propagation of meditation practices according to the teachings of Phra Mongkoltheptomuni (Sod Chandasaro). The term "Dhammakaya" finds validation in the Tripitaka and ancient Buddhist scriptures.

2) The head of the Buddha image at Wat Phra Dhammakaya exhibits characteristics corresponding to 8 of the 32 characteristics of a great man and 14 of the 80 consonants. Additionally, it possesses distinctive features aligning with the qualities of beauty and youthfulness observed in contemporary individuals. Certain internal characteristics, not outwardly evident, remain undisclosed due to their nature.

Keywords: Head, Buddha Image, Wat Phra Dhammakaya, Gandhara Art, Dvaravati Art

1. บทนำ

เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2560 ในเว็บไซต์ไขเงี้ยวดอทคอม (kaijeaw.com) ได้พาดหัวข่าวว่า “ชาวเน็ตวิจารณ์แรง!! หลังส่องเห็นสิ่งผิดปกติบนพระพุทธรูปประจำวัดพระธรรมกาย สวยพริ้งเลย” เนื้อหาภายในได้มีการเขียนวิพากษ์วิจารณ์พระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายว่า เป็นพระพุทธรูปปางที่แปลกจากจารีตพระพุทธรูปในประเทศไทย โดยมีลักษณะที่มีสีสันเหมือนมนุษย์ นุ่งห่มผ้าเรียบแนบเนื้อ¹

จากข้อความข้างต้นมุ่งประเด็นว่า พระเศียรและการห่มผ้าพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายนั้น มีความแตกต่างจากพระเศียรและการห่มผ้าของพระพุทธรูปตามจารีตในประเทศไทย จากประเด็นดังกล่าวเป็นแรงกระตุ้นมุ่งให้ผู้เขียนมีความสนใจใคร่รู้ที่จะศึกษาค้นคว้าข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย

งานพุทธศิลป์โดยเฉพาะด้านพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย มีจุดเริ่มต้นอย่างเป็นรูปธรรมในงาน พิธีเททองหล่อพระประธาน ณ อุโบสถวัดพระธรรมกาย เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2522² จากนั้นงานพุทธศิลป์ ของวัดพระธรรมกายมีพัฒนาการเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน โดยอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของหลวงพ่อัมมชโย เจ้าอาวาสวัดพระธรรมกายในขณะนั้น ลักษณะพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายต่างจากพระพุทธรูปทั่วไป เช่น การนุ่งห่มจีวรที่เรียบแนบเนื้อ ในขณะที่พระพุทธรูปทั่วไปจะมีริ้วจีวรชัดเจน เป็นต้น ความเหมือนและความต่างเหล่านี้ทำให้เกิดความสงสัยว่า

1. Kaijeaw, ชาวเน็ตวิจารณ์แรง!! หลังส่องเห็นสิ่งผิดปกติบนพระพุทธรูปประจำวัดพระธรรมกาย สวยพริ้งเลย, ออนไลน์, <https://kaijeaw.com/พระพุทธรูปพระธรรมกาย>. [26 กุมภาพันธ์ 2560]., ชาวโลกโซเซียล, พระพุทธรูปประจำวัดพระธรรมกาย อัมมชโย ออกแบบเองกับมือ คิ้วเต็มเปลือก ตาเล็ก เจิดด้วยบัลขออน!!, ออนไลน์, <https://socialnews.teenee.com/penkhao/9584.html>. [25 กุมภาพันธ์ 2560]., MGR Online, ของจริงหรือ? พระพุทธรูปประจำวัดธรรมกาย ปางงามเลิศศรีมหาวย โขเขยลงทำไมคล้ายหญิง, ออนไลน์, <https://mgronline.com/online/section/detail/9600000019856>. [26 กุมภาพันธ์ 2560]., ทวีพูล, วิทยาก็เป็นจะแตก! ไปดูพระพุทธรูป “ปางงามเลิศศรีมหาวย” ที่อัมมชโยเป็นผู้ออกแบบ, ออนไลน์, <https://www.tvpoolonline.com/content/364982>. [27 กุมภาพันธ์ 2560].
2. คณะศึกษานุศิษย์ (นามแฝง), 20 ปีวัดพระธรรมกาย, (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2532), 22–27.

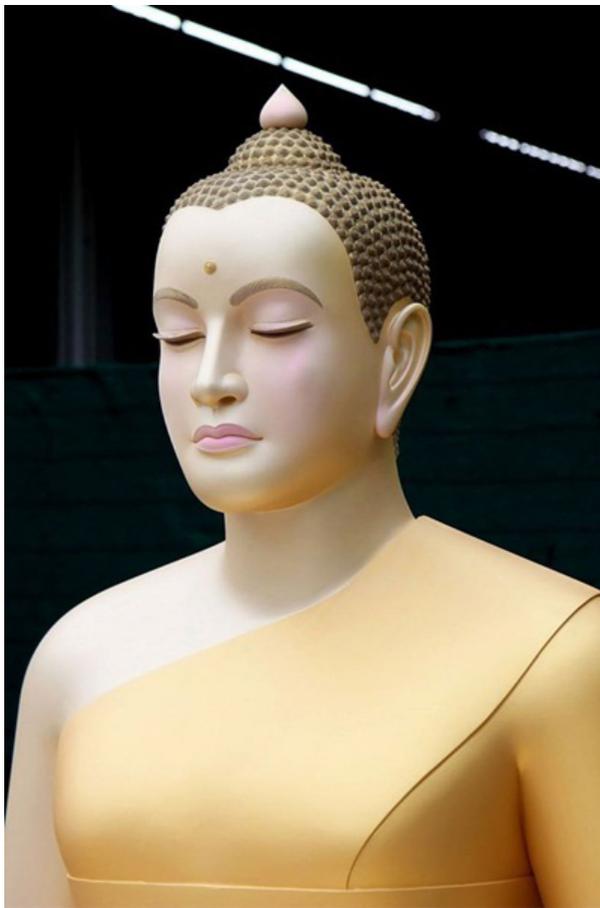
แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายกับแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปชุดแรกของโลกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีความเหมือนและต่างกันอย่างไร

สำหรับประวัติการสร้างพระพุทธรูปนั้น มีการค้นพบพระพุทธรูปเก่าแก่ที่สุดในสมัยคันธาระของชาวกรีก-โรมัน ราว พ.ศ. 663–705 จากนั้นการสร้างพระพุทธรูปมีพัฒนาการผ่านยุคสมัยต่าง ๆ ส่วนงานพุทธศิลป์ในประเทศไทยมีจุดเริ่มต้นจากอิทธิพลของพุทธศิลป์สมัยทวารวดี แล้วพัฒนาการมาจวบถึงปัจจุบัน แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปในแต่ละยุคสมัยมีความแตกต่างกันขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อม บริบททางสังคม และเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในสมัยนั้น ๆ การจะทราบถึงแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปในประเทศไทยจึงจำเป็นต้องศึกษาแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปในสมัยคันธาระและสมัยทวารวดีในประเทศไทยให้เข้าใจเสียก่อน

จุดสำคัญที่สุดของพระพุทธรูป คือ พระเศียร เพราะเป็นสิ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนที่สุดว่าปฏิมากรรมนี้ คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังที่โพธิสิขาลัยกล่าวถึงลักษณะของพระพุทธรูปคันธาระว่า ลักษณะสำคัญทางศิลปะของพระพุทธรูปคันธาระ คือ พระพักตร์คล้ายเทพอพลโล มีเส้นพระเกศาหยิกสลาย (ยังไม่เป็นก้อนหอยเหมือนในยุคหลัง) มีรัศมี (Halo) อยู่หลังพระเศียร ตามความเชื่อของกรีกที่ทำรูปปั้นเทพต่าง ๆ ห่มผ้าคลุมแบบวีรกรรมชาติ มีอุณาโลมระหว่างคิ้ว มีอุษณิษะศีรษะ (มวยผมโป่งตอนบน) พระกรรณยาว พระพุทธรูปคันธาระ เป็นพระพุทธรูปยุคแรก ๆ ที่ถูกสร้างขึ้นด้วยอิทธิพลทางศิลปะแบบกรีก ในดินแดนตอนเหนือของอนุทวีปอินเดีย มีทั้งที่ทำด้วยปูนปั้น (Stucco) หิน (Stone) หินผลึก (Schist)³ ส่วนใหญ่ของรูปปั้นทั่วไป ผู้ศึกษาโบราณคดีจะกล่าวถึงส่วนศีรษะของปฏิมากรรมมากกว่าส่วนอื่น เพราะเป็นส่วนที่เห็นและเข้าใจได้ง่าย

ดังนั้นในบทความนี้จะได้มุ่งศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปในศิลปะคันธาระและศิลปะทวารวดีในประเทศไทยกับการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย และศึกษาเปรียบเทียบลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการพร้อมทั้งอนุพยัญชนะ 80 กับลักษณะพระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย

3. โพธิสิขาลัย, *พระพุทธรูปศิลปะคันธาระ (Gandhara)*, ออนไลน์, <http://bodhisikkhalai.com/gandhara.php>. [6 ตุลาคม 2565].

ภาพที่ 1 พระพุทธรูปวัดพระธรรมกาย⁴

2. ความเป็นมาของการสร้างพระพุทธรูปตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

2.1 มหาปุริสลักษณะในพระไตรปิฎก

ลักษณะมหาบุรุษ เป็นหนึ่งในความสำคัญของการสร้างพระพุทธรูปตั้งแต่สมัยแรกถึงปัจจุบัน เป็นลักษณะพื้นฐานของพระพุทธรูปที่ต้องรักษาอันบ่งบอกถึงผู้มี

4. Kaijeaw, ชวนเน่ตีวิจารณ์แรง!! หลังส่องเห็นสิ่งผิดปกตินบนพระพุทธรูปประจำวัดพระธรรมกาย สวยพริ้งเลย, ออนไลน์, <https://kaijeaw.com/พระพุทธรูปพระธรรมกาย>. [26 กุมภาพันธ์ 2560].

บุญบารมีซึ่งมีความแตกต่างจากปุถุชนทั่วไป ได้มีการจดจารไว้ในคัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎกว่า “ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่เชตวัน วัดที่อนาถบิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย ทรงตรัสเรียกเหล่าภิกษุมารแล้วตรัสเรื่องลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ การบังเกิดขึ้นของลักษณะของมหาบุรุษ 32 ประการ อันเป็นลักษณะพิเศษของผู้ที่สร้างบารมีมามาก มี 2 คติ คือ เป็นลักษณะของบุคคลที่จะได้ครองสมบัติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้ง 4 เป็นขอบเขตแล้วสมบูรณ์ด้วยรัตนะทั้ง 7 ประการ และเป็นลักษณะของบุคคลผู้ซึ่งหากออกบวชเป็นบรรพชิตจะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า”⁵ เรื่องเหล่านี้ได้บันทึกไว้ในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาสรุปโดยย่อของลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ ดังแสดงในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 ตารางแสดงลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ

ข้อที่	ลักษณะ	ข้อที่	ลักษณะ
1	มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน	17	มีส่วนพระสรีระกายบริบูรณ์ ดุจกิ่งทองหน้าแห่งพญาราชสีห์
2	ลายพื้นพระบาทเป็นจักรมีก้าข้างละ 1,000 ซึ่งมีกึ่งมีดุมและส่วนประกอบครบทุกอย่าง	18	พระปฤษฎางค์ราบเต็มเสมอกัน
3	มีสันพระบาทยาว	19	ส่วนพระกายเป็นปริมณฑล ดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร พระกายสูงเท่ากับวาของพระองค์
4	มีนิ้วยาวเรียว	20	มีลำพระศอกกลมงามเสมอตลอด
5	ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม	21	มีเส้นประสาทสำหรับรับรสพระกระยาหารอันดี
6	ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายดุจตาข่าย	22	มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์
7	มีข้อพระบาทสูง	23	มีพระทนต์ 40 ซี่
8	พระขงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย	24	พระทนต์เรียบเสมอกัน

5. ที.ปา. 16/103/1 (ไทย.มมร)

ข้อที่	ลักษณะ	ข้อที่	ลักษณะ
9	เมื่อยืนตรง ไม่น้อมพระองค์ลง พระหัตถ์ทั้ง 2 ลูบจับถึงพระขานได้	25	พระทนต์เรียบสนิทมิได้ห่าง
10	มีพระคุดทะเร็นอยู่ในฝ่ามือ	26	มีพระเขี้ยวแก้วทั้ง 4 ขวางามบริสุทธ์ิ
11	มีฉวีวรรณดุสิตทอง	27	พระชิวหาอ่อนและยาว
12	มีพระฉวีละเอียดยลิตระองไม่ติดพระกาย	28	พระสุระเสียงดุจท้าวมหาพรหม ตรัสมีสำเนียงดุจนกการเวก
13	มีเส้นพระโลมาขุมละเส้น	29	พระเนตรดำสนิท
14	เส้นพระโลมามีปลายงอนขึ้น ขอดเป็นวงเวียนขวาดังกุนทล สีครามเข้มดังดอกอัญชัน	30	ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพ็งตลอด
15	พระกายตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม	31	มีอุณาโลมระหว่างพระโขนง เวียนขวาเป็นทักษิณาวัตร
16	มีพระมั่งสะบริบูรณ์เต็มในที่ 7 แห่ง	32	มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์ ⁶

การที่บุคคลใดได้ลักษณะมหาบุรุษแล้ว ลักษณะที่จะได้ตามมาโดยธรรมชาติคือ อนุพยัญชนะ 80 อย่าง ที่มีความละเอียดอ่อนทางความเข้าใจ และมาขยายส่วนที่มีในลักษณะมหาบุรุษ เช่น สี เสียง กลิ่น อากา รกำลัง แม้พระไตรปิฎกไม่ได้กล่าวไว้ชัดเจนแต่ก็ให้เป็นแนวทางในการสร้างพระพุทธรูปได้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ 32 และอนุพยัญชนะ 80 ประการ ดังที่พระปุปผุยเถระกล่าวว่า “พระพุทธรูปเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก ขอท่านจงทราบเถิดว่าพระองค์ทรงเจริญกว่าพวกเรา พระองค์มีอนุพยัญชนะ 80 มีพระลักษณะอันประเสริฐ 32 ประการ”⁷ แต่ไม่ใช่เฉพาะพระพุทธรูปเท่านั้นที่จะได้อนุพยัญชนะ 80 ประการ ยังมีอีกหลายคนในสมัยพุทธกาลที่ได้ลักษณะดังกล่าวบางส่วน เช่น นางวิสาขา มีความงามตามลักษณะเบญจกัลยาณี และมีส่วนแห่งการมีอนุพยัญชนะ

6. ที.ปา. 16/130/2-3 (ไทย.มมร)

7. ชุ.อป. 71/124/384 (ไทย.มมร)

เป็นต้น จะเห็นได้ว่า อนุพยัญชนะ 80 ประการ ไม่ได้มีแต่ผู้ที่ได้ลักษณะมหาบุรุษเท่านั้น แต่มีได้ทั้งชายและหญิงแก่ผู้ประกอบกุศลกรรมมาดีแล้ว อนุพยัญชนะ 80 ประการมีรายละเอียดแสดงในตารางที่ 2 ดังนี้

ตารางที่ 2 ตารางแสดงอนุพยัญชนะ ข้อที่ 1-6 เกี่ยวกับพระหัตถ์และพระนขา

ข้อที่	อนุพยัญชนะ	ข้อที่	อนุพยัญชนะ
1	มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทอันงาม	4	พระนขาทั้ง 20 มีสีอันแดง
2	นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวยาวออกไป โดยลำดับ	5	พระนขาสู้งาม
3	พระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม	6	พระนขานั้นมีพรรณอันเกลี้ยงกลม สนิท มีได้เป็นริ้วรอย

ตารางที่ 3 ตารางแสดงอนุพยัญชนะ ข้อที่ 7-15 เกี่ยวกับพระบาท, ข้อพระหัตถ์และพระบาท, พระขานูและพระกิริยา

ข้อที่	อนุพยัญชนะ	ข้อที่	อนุพยัญชนะ
7	ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมิ่งสะ มิได้สูงขึ้นปรากฏออกมาภายนอก	12	พระดำเนินงามดุจอุสราขาดำเนิน
8	พระบาททั้งสองเสมอกัน มิได้ย้อมใหญ่กว่ากัน มาตราเท่าเท้าเมสตีดา	13	ขณะเมื่อยืนจะย่างดำเนิน จะยกพระบาท เบื้องขวาออกไปก่อน พระกายเอียงไปข้างเบื้องขวาก่อน
9	พระดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ	14	พระขานูมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ มิได้เห็นอัญลิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก
10	พระดำเนินงามดุจสีหราช	15	มีบุรุษพยัญชนะบริบูรณ์ คือมิได้มีกิริยามารยาทคล้ายสตรี
11	พระดำเนินงามดุจดำเนินแห่งหงส์		

ตารางที่ 4 ตารางแสดงอนุพยัญชนะ ข้อที่ 16–28 เกี่ยวกับลักษณะในส่วนท่อนกลางของพระวรกาย

ข้อที่	อนุพยัญชนะ	ข้อที่	อนุพยัญชนะ
16	พระนาสิกมีได้บกร่อง กลมงามมีได้วิกัลในทีใดทีหนึ่ง	23	พระมังสะที่ควรจะหนาก็หนา ที่ควรจะบางก็บางตามที่ทั่วทั้งพระสรีระกาย
17	พระอุทรมีสันฐานอันลึก	24	พระมังสะมิได้หุดูในทีใดทีหนึ่ง
18	ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็นทักษิณาวัตร	25	พระสรีระกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปาน มูลแมลงวันมิได้มีในทีใดทีหนึ่ง
19	ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจลำสุวรรณกัทลี	26	พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสมกัน โดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง
20	พระอังกาพหุใหญ่่น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี	27	พระกายบริสุทธิ์หมดจด
21	พระวรกายสมส่วน	28	ทรงพระกำลังมาก เสมอด้วยกำลังแห่งกฤษชชาติ ประมาณถึงพันโกฏิข้าง ถ้าจะประมาณด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏิบุรุษ
22	พระวรกายสะอาดเกลี้ยงเกลา		

ตารางที่ 5 ตารางแสดงอนุพยัญชนะ ข้อที่ 37–40, 57–63 เกี่ยวกับลักษณะพระหัตถ์และพระวรกาย

ข้อที่	อนุพยัญชนะ	ข้อที่	อนุพยัญชนะ
37	ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก	59	พระวรกายรุ่งเรืองอย่างยิ่ง
38	ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว	60	พระวรกายมิได้มีวหองผ่องใสอยู่เป็นนิตย์
39	ลายพระหัตถ์มีรอยอันตรง	61	พระกายสดชื่นดุจดอกปทุมชาติ
40	ลายพระหัตถ์มีสันฐานงาม	62	พระสรีระกายมีสัมผัสอ่อนนุ่มสนิท
57	ผิวพระมังสะละเอียดทั่วพระวรกาย	63	พระสรีระกายกลิ่นหอมฟุ้ง
58	พระวรกายอ่อนช้อยอย่างยิ่ง		

ตารางที่ 6 ตารางแสดงอนุพยัญชนะ ข้อที่ 29–36, 41–56, 64–80 เกี่ยวกับลักษณะพระเศียรและพระรัศมี

ข้อที่	อนุพยัญชนะ	ข้อที่	อนุพยัญชนะ
29	มีพระนาสิกอันสูง	54	เส้นพระโลมาขนงราบตามลำดับ
30	มีพระโอษฐ์เบื่องบนเบื่องต่ำมิได้เข้าออกกว่ากัน เสมอเป็นอันดี	55	พระขนงใหญ่
31	พระทนต์บริสุทธ์ปราศจากมูลมลทิน	56	พระขนงยาวสุดพระเนตร
32	พระทนต์เกลี้ยงสนิทมิได้เป็นริ้วรอย	64	เส้นพระโลมาเสมอกัน
33	พระอินทรีย์ทั้ง 5 มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธ์ทั้งสิ้น	65	เส้นพระโลมาสดชื่นดุดอกปทุมชาติ
34	มีพระเขี้ยวแก้วกลมงาม	66	เส้นพระโลมาเวียนเป็นทักษิณาวัตร
35	พระโอษฐ์มีพรรณแดงงามดุจสีผลตำลึงสุก	67	เส้นพระโลมาสีเขียวดุดอกอัญชันที่ถูกขี้
36	ดวงพระพักตร์มีสีฐานยาวสวย	68	เส้นพระโลมากลม
41	พระรัศมีแผ่ออกจากพระวรกายเป็นวงรอบ	69	เส้นพระโลมาสัมผัสนุ่มสนิท
42	กระพุ่มพระปรางค์ทั้งสองบริบูรณ์	70	ลมอัสสาสะและปัสสาสะลมหายพระทัยเข้าออกก็เดินละเอียด
43	กระบอกพระเนตรกว้างแลยาวงามพอสวมกัน	71	พระโอษฐ์มีกลิ่นหอม
44	ดวงพระเนตรกอรด้วยประสาททั้ง 5	72	พระเศียรมีกลิ่นหอม
45	ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมิได้คด	73	พระเกศาดำเป็นแสง
46	พระชิวหาอ่อนมิได้กระด้างมีสีแดง	74	พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัตร
47	พระกรรณทั้ง 2 ยาวงาม	75	พระเกศามีเส้นกลมสวย
48	ระเปียบพระเส้นทั้งปวงสละสลวยมิได้ขูด	76	พระเกสากอปรด้วยเส้นอันละเอียด
49	แถวพระเส้นทั้งหลายซ่อนอยู่ในพระมิ่งสะมิได้ฟูขึ้น	77	เส้นพระเกศามิได้ยุ่งเหยิง
50	พระเศียรมีสีฐานงามดุจฉัตรกลม	78	เส้นพระเกศาเสมอกันทุกเส้น
51	พระนลาฏมิสีฐานงามกว้างยาวพอสวมกัน	79	เส้นพระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัญ

ข้อที่	อนุพยัญชนะ	ข้อที่	อนุพยัญชนะ
52	พระชนงมีสัณฐานงาม	80	วิจิตรไปด้วยระเบียบพระเกตุมาลา กล่าวคืออ่องแฉกแห่งพระรัศมีอันโชตินาการชั้นณ เบื้องบนพระอุตม์มงคลีโรตม์ ⁸
53	พระโลมาที่พระชนงมีเส้นอันละเอียด		

ลักษณะของพระพุทธรูปเจ้าเมื่อดูจากอนุพยัญชนะแล้วหลายประการที่คนทั่วไปไม่ค่อยทราบมาก่อน เช่น เรื่องสีพระโอษฐ์เป็นสีแดงเหมือนผลตำลึงสุก (ข้อ 35) แต่ส่วนใหญ่จะเห็นเป็นเพียงการอุปมา แต่ความเป็นจริงนั้นไม่สามารถหาอะไรมาเปรียบเทียบกับพระพุทธรูปองค์ได้ เพราะพระองค์ประเสริฐยิ่งกว่าผู้ใดในโลก

ดังนั้นกล่าวได้ว่า พระพุทธรูปทุกพระองค์จะมีหลักแนวคิดเรื่องลักษณะมหาบุรุษและอนุพยัญชนะเกี่ยวข้องอยู่บางลักษณะเท่าที่ช่างพอจะปั้นแสดงให้เห็นเข้าใจได้ มีลักษณะที่แตกต่างอย่างเห็นได้ชัดจากคนทั่วไป คือ มีพระอุษณิษะ มีพระศกขन्दเป็นทักษิณาวัตร มีพระอุมาโลม และมีพระกรณยาว ทำให้ผู้คนที่เห็นเข้าใจว่าเป็นปฏิมากรรมแทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้จะต่างชนชาติต่างนิกายพระพุทธรูปของทีนั้น ๆ ก็จะมีส่วนแห่งลักษณะมหาบุรุษและอนุพยัญชนะอยู่ทุกยุคทุกสมัย ซึ่งผู้เขียนจะได้นำข้อมูลส่วนนี้มาศึกษาเรื่องการสร้างพระพุทธรูปศิลปะคันธาระต่อไป

2.2 การสร้างพระพุทธรูปในสมัยคันธาระ

ในสมัยคันธาระได้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้น เป็นปรากฏการณ์ใหม่ของพระพุทธรูปศาสนาที่มีการสร้างรูปเคารพของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก พร้อมกับความรู้เรื่องของพระพุทธรูปศาสนาในดินแดนแห่งอารยธรรมกรีก-โรมัน ซึ่งมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ยืนยันการสร้างพระพุทธรูปดังนี้

ศิลปะคันธาระ ปรากฏขึ้นเมื่อชนชาติซีเลียอพยพจากภาคกลางของทวีปเอเชีย เข้าครอบครองดินแดนทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย หรือประเทศปากีสถานในปัจจุบัน มีพระเจ้ากนิษกะ เป็นกษัตริย์องค์ที่ 3 แห่งราชวงศ์กุษาณะ

8. พระพุทธรักขิตาจารย์, *คัมภีร์ชินาลังการฎีกาแปล*, แปลโดย รัชชี สุทนต์, สิ้นชัย วงษ์จันทน์, และวิโรจน์ คุ่มครอง, (กรุงเทพฯ: ญาณ, 2548), 263–268.

(ราว พ.ศ. 663–705) เป็นประมุข และทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกเช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช ต่างกันเพียงพระพุทธศาสนาที่พระเจ้ากนิษกะทรงเลื่อมใสเป็นพระพุทธศาสนาหายาน ซึ่งเชื่อกันว่าพระพุทธรูปได้ถูกสร้างขึ้นในรัชกาลของพระองค์เป็นครั้งแรก ในพื้นที่ที่เป็นอาณาจักรของพระเจ้ากนิษกะเคยเป็นบริเวณที่ชนชาติกรีกเข้ามาครอบครองตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชยกทัพเข้าไปรุกรานดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำสินธุ (ประมาณ พ.ศ. 217–218) ต่อมาชาวโรมันก็ได้ตามเข้ามาค้าขาย เมื่อมีการสร้างพระพุทธรูปตามแบบศิลปะคันธาระขึ้น จึงเป็นไปได้ว่าชาวซีเลเนียนอาจใช้ช่างกรีกโรมันก็เป็นได้

ภาพที่ 2 ภาพสลักศิลาพระพุทธรูปประทับนั่ง ศิลปะคันธาระที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากกรีกและโรมัน⁹

ด้วยเหตุนี้พระพุทธรูปศิลปะคันธาระจึงมีหน้าตาคล้ายชาวกรีก-โรมัน คือ ช่างกรีก-โรมันสร้างพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์ขึ้นหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปประมาณ 600 ปี แต่ความสามารถของช่างทำให้คนทั่วไปยอมรับได้กับปฏิมากรรมที่สร้างขึ้นเป็นพระพุทธรูป เป็นรูปลักษณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ โดยใช้คุณลักษณะ 3 ประการ ในการสร้างพระพุทธรูป คือ

9. เสมียนนารี, พระพุทธรูปชุดแรกในโลก ศิลปะคันธาระ ทำไมหน้าตาเป็น ‘ฝรั่ง’, ออนไลน์, https://www.silpa-mag.com/history/article_59471. [12 มีนาคม 2566].

1) ใช้ความสุนทรีย์ภาพตามแบบกรีก-โรมัน กล่าวคือ พระนาสิกโด่ง, พระโอษฐ์เล็ก, พระขนงวาดเป็นวงโค้งบรรจบกันเหนือตักพระนาสิก, ส่วนใหญ่ครองจีวรโดยห่มคลุมบ่าทั้งสองข้าง จีวรเป็นผ้าหนาเป็นริ้วขนาดใหญ่ตามธรรมชาติคล้ายการห่มผ้าของพวกเขาโรมัน

2) การกระทำตามคัมภีร์มหาบุรุษลักษณะ เช่น มีใบหูยาน, มีอุณาโลม (กลุ่มขนอ่อนอยู่ระหว่างคิ้วกลางหน้าผาก) และลายธรรมจักรบนฝ่ามือ ฯลฯ

3) ความฉลาดของช่าง เนื่องจากการสร้างพระพุทธรูปเกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพานกว่า 600 ปี จึงไม่มีผู้ใดทราบแน่ชัดว่าพระพุทธรูปเจ้ามีรูปพรรณสัณฐานเป็นอย่างไร แต่ความฉลาดของช่างทำให้คนทั่วไปรู้ทันที และยอมรับปฏิมากรรมนี้สร้างเป็นพระพุทธรูปเป็นรูปลักษณะของพระพุทธรูปองค์ได้ เช่น การใช้ประภามณฑลเป็นรูปวงกลมอยู่เบื้องหลังพระเศียร เช่น เทวรูปอพอลโลของกรีก¹⁰

พระพุทธรูปในสมัยคันธาระนั้นมีหลายลักษณะที่มีความแตกต่างกัน เพราะแต่ละองค์ที่พบในเขตแคว้นคันธาระไม่ได้พบในที่เดียวทั้งหมดและไม่ได้เหมือนกันทุกองค์เหมือนกับ จูฮยอน ริ (Juhyung Rhi) เสนอว่าพระพุทธรูปที่สร้างในยุคคันธาระ ไม่ได้มีลักษณะทุกส่วนเหมือนกันทุกองค์ แต่การสร้างอาจจะสร้างจากเปชฮาร์เป็นส่วนใหญ่เพราะเค้าโครงของศิลปะมีการแสดงความดั้งเดิมจากองค์ที่เก่ากว่า และในความแตกต่างสามารถแบ่งออกเป็น 5 รูปแบบ คือ

1) ได้นำพระพุทธรูปหินสีเทาอ่อนจากพิพิธภัณฑสถานเปชฮาร์ (Peshawar) มีส่วนสูง 1.7 เมตร เป็นปางยืนแบบที่เจอบ่อยที่สุด มีลักษณะอวบอ้วน ใบหน้ากลม เส้นพระศกเรียงกันเป็นลอน อุษณิষะ มีเส้นพระศกหยักเป็นตัว S มีเชือกรัดมวยพระศก มีหนวด ลีมตา มีนัยน์ตาเว้าเหมือนวงพระจันทร์ บนพระอุษณิষะ เป็นพื้นตัดตรง มีรูปกลมตรงกลางพระอุษณิষะ เหมือนมีสิ่งต่อเติมขึ้นไปอีก

2) เป็นพระพุทธรูปที่ใหญ่ที่สุดที่ยังหลงเหลือในพิพิธภัณฑสถานเปชฮาร์ มีขนาด 2.6 เมตร รูปร่างค่อนข้างใหญ่ ทำให้ดูเหมือนใหญ่จริง อุษณิষะสูง พระศกมีลวดลายคล้ายคลึงกันกับแบบที่ 1 ตรงกลางของผมที่เป็นกรอบพระพักตร์ มีลวดลายโดดเด่น

10. เสมียนนารี, พระพุทธรูปชุดแรกในโลก ศิลปะคันธาระ ทำให้หน้าตาเป็น 'ฝรั่ง', ออนไลน์, https://www.silpa-mag.com/history/article_59471. [12 มีนาคม 2566].

คล้ายลายลูกอัลมอนต์ หนดทรงแบบเป็นร่องวงกลม

3) ได้นำหินสีเข้มมาแกะสลัก ลักษณะพระศกเป็นลอนคลื่นกว้าง พระอุษณิษะสูงไม่มีเชือกรัด ใบหน้าเป็นรูปไข่ หลังตาครึ่งลูกเหมือนทำสมาธิ จมูกยาวกรามหนัก การแกะสลักไม่ได้ประณีตเหมือนแบบที่ 2

4) มีพระเศียรใหญ่เหมือนเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีพระเกศาเป็นคลื่นแบบร่องไม่ลึกมาก มีกระบอกเหมือนลูกบิดอยู่บนรัศมีต่างจากทุกแบบ พระวรกายอวบอ้วน

5) มีใบหน้าอ่อนวัย มีทรงผมที่แปลกเป็นลูกคลื่นแต่ก็คล้ายแบบ 3 พระเกศาบนพระอุษณิษะมองแวบแรกคล้ายเป็นลอน ๆ เหมือนหอยทาก แยกออกจากกันเห็นได้ชัดเจน บนพระอุษณิษะมีรูซึ่งคิดว่า 50 เปอร์เซ็นต์ไว้ใส่พระบรมสารีริกธาตุ หน้าผากกว้าง ริมพระโอษฐ์ยิ้มอย่างอ่อนโยน มีการทาสีหนวด¹¹

กล่าวสรุปได้ว่า ลักษณะของพระพุทธรูปสมัยคันธาระ จะมีเอกลักษณ์เหมือนมนุษย์ และมีการถ่ายทอดศิลปะของกรีก-โรมันอย่างชัดเจน และยังถือเป็นต้นแบบการสร้างพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา สืบทอดเป็นวัฒนธรรมการสร้างพระพุทธรูปยุคต่าง ๆ ของอินเดียมาจนถึงประเทศไทย

2.3 การสร้างพระพุทธรูปยุคทวารวดีในประเทศไทย

พุทธศิลป์ ประเทศไทยแรกเริ่มมีคติความเชื่อการไม่นิยมสร้างพระพุทธรูป เนื่องจากได้รับอิทธิพลจากการเผยแพร่ของพระเจ้าอโศกมหาราช ต่อมาเริ่มมีคติความเชื่อเรื่องการสร้างพระพุทธรูป ซึ่งได้รับอิทธิพลจากยุคของพระเจ้ากนิษกะ ผ่านการปรากฏเป็นศิลปะสมัยคุปตะ ที่หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีศิลปากรชี้ว่า สยามประเทศที่เป็นส่วนหนึ่งของสุวรรณภูมิซึ่งปรากฏในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกกว่า พระโสณะกับพระอุตตรเถระ เป็นศาสนทูตนำพระพุทธศาสนามาเผยแพร่ โดยมีโบราณวัตถุที่พบในจังหวัดนครปฐม เช่น พระสลูปบาตรครวี่ เสมาธรรมจักร กวางหมอบ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำแทนพระพุทธรูป เนื่องจากไม่ถือคติสร้างพระพุทธรูป ส่วนคติของการสร้างพระพุทธรูปก็ควรเชื่อเช่นเดียวกัน เพราะในนครปฐมมีหลักฐาน

11. Juhung Rhi, "Identifying Several Visual Types in Gandharan Buddha Images", *Archives of Asian Art*, Vol. 58 (2008), 43–85.

ทางโบราณคดีอยู่ เช่น สลุปมหายานที่จารึก คาถา เย ธมมาฯ ด้วยอักษรและภาษาสันสกฤต¹² แต่แบบพระพุทธรูปที่พบในนครปฐม มีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปในสมัยคุปตะ (พ.ศ. 890–1150) ในทางโบราณคดีเรียกพระพุทธรูปแบบนี้ว่า เป็นพระพุทธรูปสมัยทวารวดี¹³ ส่วนลักษณะของเศียรพระพุทธรูปในสมัยทวารวดี จะมีพระพักตร์ใหญ่ มีกรอบพระพักตร์ พระเกศาขดเวียนเป็นทักษิณาวัดร เหนืออุษณีษะบ้างก็มีเกตุดอกบัวตูม ดังภาพที่ 3 จึงทราบว่าในสมัยทวารวดีนี้เป็นสมัยแห่งการก่อเกิดพระพุทธรูปเป็นครั้งแรกของประเทศไทย แล้วรับวัฒนธรรมการสร้างพระพุทธรูปกันมาโดยตลอดต่อเนื่องทุกยุคสมัย

รวมไปถึงในศิลปะเชียงแสน มีพระพุทธรูป 2 รุ่น ซึ่งรุ่นแรกมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกันในเรื่องนี้ ในส่วนพระเศียรมีพระพักตร์ยี่ม มีกรอบพระพักตร์ เหนืออุษณีษะ มีเกตุดอกบัวตูม ตามที่ สันติ เล็กสุขุม กล่าวว่า “ยุคสมัยเชียงแสน คือช่วงพุทธศตวรรษที่ 17–21 พระพุทธรูปที่สร้างถือเป็นศิลปะฝีมือช่างไทย ที่พบในเมืองเชียงแสนเป็นฝีมือช่างที่งามกว่าที่อื่น ทางโบราณคดีจึงแบ่งออกเป็น 2 รุ่น คือ 1) ทำอย่างศิลปะอินเดียราชวงศ์ปาละ พ.ศ. 1273–1740 2) ทำอย่างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ซึ่งมีลักษณะต่างจากรุ่นแรกมาก พระเชียงแสนส่วนใหญ่จะเป็นพระนั่งและหล่อด้วยสำริด”¹⁴

คติการสร้างพระพุทธรูปนั้นได้หล่อหลอมจิตใจชาวสยามมายาวนานจนถึงปัจจุบัน ในสมัยแรกสร้างเป็นรูปแทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ยุคต่อ ๆ มายังมีคติสร้างเป็นรูปแทนองค์พระมหากษัตริย์ด้วย ชาลยณรงค์ บุญหนุน ได้กล่าวว่า ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์มีคติการสร้างรูปแทนบุคคลอยู่ 2 ลักษณะ คือ สร้างเป็นรูปแทนเทพเจ้าในศาสนาฮินดู และสร้างเป็นรูปแทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในเถรวาท

-
12. หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ระบุว่าคาถา เย ธมมาฯ เป็นอักษรและภาษาสันสกฤต แต่ผู้เขียนยังไม่พบตัวอย่างจารึกที่เป็นภาษาสันสกฤต พบแต่ที่เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี. (กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12–14, (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529), 75–96.)
 13. หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ลักษณะพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย, (พระนคร: ศรีกรุง เชียงสะพานมอญ, 2494), 2–4.
 14. สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะเชียงแสน (ศิลปะล้านนา) และศิลปะสุโขทัย, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534), 35.

และมหายาน คตินี้ได้ถูกแพร่หลายไปในเขมรและขยายเข้ามาในยุคอยุธยาตอนต้น ซึ่งในเอกสารบางฉบับบ่งชี้ว่ารูปแทนพระนเรศวรสร้างเป็นเทวรูป ขณะที่รูปแทนพระเจ้าเอกทัศน์เป็นพระพุทธรูป¹⁵ จึงเป็นที่น่าสนใจว่าการสร้างพระพุทธรูปแทนพระมหากษัตริย์นั้นสะท้อนความหมายและความเข้าใจของเธออย่างไร

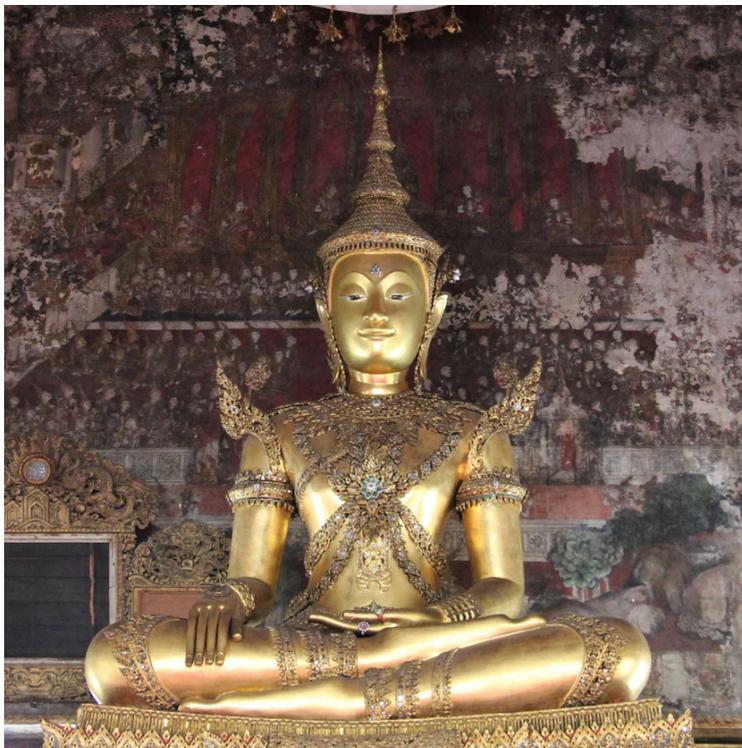
ภาพที่ 3 พระคันธารวาส หรือพระคันธารราชู (ศิลปะทวารวดีตอนกลาง)¹⁶

-
15. ชาญนรงค์ บุญหนุน, *ชาวพุทธกับพุทธปฏิมา 4: พระพุทธรูปกับสถาบันพระมหากษัตริย์*, ออนไลน์, <https://prachatai.com/journal/2019/11/85073>. [9 พฤศจิกายน 2562].
16. ศูนย์ข้อมูลกลางด้านศาสนา, *พระคันธารวาส*, ออนไลน์, <https://e-service.dra.go.th/religion/item?religiotype=&Searchtype=Objects&itemid=2054>. [14 ธันวาคม 2566].

ในสมัยรัตนโกสินทร์การสร้างพระพุทธรูปแทนองค์พระมหากษัตริย์ มีทั้งที่ทรงและไม่ทรงเครื่องกษัตริย์ แต่เป็นแบบปาง ปาณิน เกษตรทัต ได้ขยายความว่าพระพุทธรูปทรงเครื่องฉลองพระองค์นอกจากเป็นคติการสร้างที่ถือกษัตริย์เปรียบดังพระพุทธรูป และยังแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์มีฐานะเสมือนกับพระเจ้าจักรพรรดิ ส่วนพระพุทธรูปที่ไม่ทรงเครื่องฉลองพระองค์นั้นสร้างเพื่อหมายถึงกษัตริย์ในอดีตที่ทำให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องการบูชาบรรพบุรุษในรูปแบบของพระพุทธรูป เหตุที่สร้างพระพุทธรูปแทนรูปบุคคลที่เป็นของยุครัตนโกสินทร์ อาจจะสืบทอดมาจากยุคก่อน ๆ ที่พระพุทธรูปมีความสำคัญและได้รับยกย่องกว่าศาสนาอื่น พระมหากษัตริย์จึงทรงเลือกที่จะสร้างปฏิมากรรมแทนบุคคลเป็นพระพุทธรูปแทนเทวรูป¹⁷ ในสมัยปัจจุบันจึงเห็นพระพุทธรูปทั้งสองแบบที่มีและไม่มีเครื่องฉลองพระองค์

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปในประเทศไทยมี 2 คติ คือ การสร้างเป็นองค์แทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และการสร้างแทนรูปบุคคล คือ พระมหากษัตริย์ ซึ่งถือเป็นผู้ปกครองสูงสุดของแผ่นดิน คตินี้สืบเนื่องจากได้รับการถ่ายทอดยุคต่อยุคว่า พระพุทธรูปมีความสำคัญและได้รับการยกย่องมากกว่าศาสนาอื่น พระมหากษัตริย์จึงเลือกที่จะสร้างปฏิมากรรมแทนบุคคลเป็นพระพุทธรูปแทนเทวรูป ส่วนการสร้างเป็นองค์แทนพระมหากษัตริย์ที่ประดับเครื่องฉลองด้วยเพชรนิลจินดาตั้งเทวตาในสรวงสวรรค์มีความวิจิตรสวยงาม เมื่อนำมาเป็นข้อสังเกต ในลักษณะพระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย ที่ตกแต่งด้วยสีให้เหมือนมนุษย์ หากมองในมุมของงานศิลปะเรื่องการฉลองพระพุทธรูป เศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย ผู้เขียนเห็นว่าน่าจะเป็นเรื่องที่คล้ายกัน แต่ต่างกันชัดเจนที่วัตถุประสงค์ ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมสำหรับผู้สนใจสืบไป ส่วนการเรียกพระพุทธรูปว่าพระประธานในบทความนี้จะกล่าวในส่วนต่อไป

17. ปาณิน เกษตรทัต, *เบื้องหลังรูปเคารพ คติความเชื่อรูปแทนบุคคลในสยาม*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 45–46.

ภาพที่ 4 พระพุทธมหাজักรพรรดิ ศิลปะรัตนโกสินทร์¹⁸

2.4 ความเป็นมาของคำว่า พระประธาน

วัดในประเทศไทยทุกวัดจะมีองค์พระพุทธรูปเป็นประธานของวัดนั้น ๆ เมื่อใครเข้าไปในวัดต้องมุ่งไปกราบสักการะเป็นอันดับแรก ชาวพุทธเมื่อจะไปกราบพระประธานมักชอบใช้คำเรียกแทนพระประธานว่า หลวงพ่อบ้าง พระพุทธเจ้าบ้าง ซึ่งเป็นคำเรียกขานที่อาจสร้างความเข้าใจเรื่องพระพุทธรูปต่างกัน คือ คนไทยกลุ่มที่เรียกว่าหลวงพ่อกับจะเข้าใจว่าพระพุทธรูปนั้น คือ พระที่มีความศักดิ์สิทธิ์ต่อชีวิตองค์หนึ่ง ส่วนคนไทยกลุ่มที่เรียกพระพุทธรูปว่าพระพุทธเจ้านั้น จะเข้าใจว่านั่นคือตัวแทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จะวัดไหนก็คือตัวแทนพระองค์ทั้งหมด แต่ส่วนใหญ่ก็จะใช้คำ

18. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, พระพุทธมหাজักรพรรดิ, ออนไลน์, <https://seaarts.sac.or.th/artwork/198>. [14 พฤศจิกายน 2565].

ว่าพระประธานเป็นภาษาทางการ ในคำว่าประธานนี้มีความหมายตรงกับคำว่าประมุข ในพระไตรปิฎก ครั้งหนึ่งพวกอชาชีวกญาติร่วมสายโลหิตพระเจ้าพิมพิสาร จะไปพูลขอให้พระองค์เป็นเจ้าภาพในการเลี้ยงฉลองลัทธิของตน แต่พระเจ้าพิมพิสารตรัสว่า ถ้ากราบนิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประมุขก่อน แล้วพระองค์จะเป็นเจ้าภาพในการเลี้ยงถวายให้¹⁹ สังเกตได้ว่า ชาวไทยให้การยอมรับการมีพระสมณะโคดมอยู่กับพระศาสนา เสมือนเป็นประธานในการสร้างกุศลในทุกที่

พระประธาน เป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญสุดประการหนึ่งที่แสดงถึงความเป็นไทย ซึ่งคนไทยจะมีความคุ้นเคยรักษาไว้ซึ่งพุทธวิถี ขนบธรรมเนียม ประเพณีไทย และความเป็นไทยอย่างดี พระพุทธรูปในประเทศไทยส่วนใหญ่จะมีเอกลักษณ์เป็นสีทอง พระพุทธรูปบางองค์ทำด้วยทองคำแท้บริสุทธิ์ แสดงถึงความทรงคุณค่าสูงสุด เช่น พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปที่ถูกยกย่องให้แสดงถึงความเป็นไทย ดังที่ชาติรี ประกิตนันทการ กล่าวว่า พระพุทธชินราชได้ถูกสร้างมีความหมายว่าเป็นพระพุทธรูปของชาวสยามโดยตรง สามารถเชื่อมโยงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของรัฐสยามที่เก่าแก่ยาวนานเสมือนเป็น “พระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมือง” ของคนไทยตั้งแต่เริ่มมีรัฐไทยแห่งแรก (เชียงแสน) ซึ่งคุณสมบัติเช่นนี้เป็นสิ่งจำเป็นของการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่เป็นอย่างยิ่ง ซึ่งองค์พระพุทธชินราชก็ได้ทำหน้าที่ในเชิงความหมายดังกล่าวอย่างสมบูรณ์กว่าพระพุทธรูปองค์ใด ๆ ในสยาม เป็นส่วนหนึ่งของการสร้าง “ตัวตนของประวัติศาสตร์” ของรัฐสยามสมัยใหม่²⁰

พระพุทธชินราชของคัมภีร์แสดงความเป็นไทยได้ชัดเจนนั้นมีสีทองเป็นเอกลักษณ์แปลกแตกต่างกว่าพระพุทธรูปทั่วไป พระพุทธรูปในประเทศไทยจะมีลักษณะส่วนใหญ่ไปในทางเดียวกัน จะมีบ้างที่มีลักษณะแบบพุทธศิลป์ของบางท้องถิ่น หรือสะท้อนวัฒนธรรมในยุคสมัยนั้น ๆ ที่มีความแตกต่างกันไปอย่างสิ้นเชิง เช่น พุทธศิลป์สมัยสุโขทัยกับพุทธศิลป์สมัยอยุธยา เป็นการสร้างสรรค์พุทธศิลป์ตามรูปแบบของบุคคลในยุคสมัยนั้น ๆ นั่นเอง

19. วิมหา. 4/482/473 (ไทย.มมร)

20. ชาติรี ประกิตนันทการ, พระพุทธชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญาสิทธิราชย์, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), 86.

ภาพที่ 5 พระพุทธชินราช จังหวัดพิษณุโลก²¹

3. วิเคราะห์พระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย

3.1 วิเคราะห์แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายกับการสร้างพระพุทธรูปในประเทศไทย

จากการศึกษาแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปศิลปะคันธาระและศิลปะทวารวดีในประเทศไทย จะเห็นได้ว่าพระพุทธรูปในศิลปะคันธาระมีความแตกต่างกับพระพุทธรูปในสมัยแรกของประเทศไทย ทั้งเรื่องการยอมรับ คติความเชื่อในการสร้างพระพุทธรูป รวมถึงลักษณะของพระพุทธรูป สิ่งที่ทำให้พระพุทธรูปในศิลปะสมัยทวารวดีแตกต่างจากศิลปะสมัยคันธาระ มีปัจจัยสนับสนุนอยู่หลายประการ ดังนี้

21. เชียงใหม่เพรส, ‘พระพุทธชินราช’ พระพุทธรูปสกุลช่างเมืองพิษณุโลก, ออนไลน์, <https://chiangmaipress.com/2021/03/16/พระพุทธชินราช-พระพุทธ.> [16 มีนาคม 2564].

จากการศึกษาพบว่า เกิดจากแนวคิดของช่างกับศิลปะวัฒนธรรมคนในพื้นที่ยอมรับ และอิทธิพลจากระบบการปกครองแต่ละสมัย ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ส่งผลให้เกิดและพัฒนารูปของพุทธศิลป์ในยุคสมัยมีความแตกต่างจากพุทธศิลป์ยุคดั้งเดิมที่อ้างคร่ำครึวิชาศรัทธาชาวพุทธ รักษาเอกลักษณ์ของชาติ และรักษาแนวคิดในคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนาไว้

เมื่อเราสังเกตจากคติการสร้างพระพุทธรูปของประเทศไทยในปัจจุบัน พบว่ามาจากพื้นฐานความศรัทธา 2 ส่วน คือ ศรัทธาในพระพุทธรูปเจ้าและศรัทธาในองค์พระมหากษัตริย์ นำไปสู่คติการสร้างพระพุทธรูปของประเทศไทยในปัจจุบัน 2 ประการ คือ การสร้างเป็นองค์แทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และการสร้างแทนรูปบุคคล คือ พระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองสูงสุดของแผ่นดิน อันเนื่องมาจากพระพุทธรูปศาสนาที่มีความสำคัญและได้รับยกย่องมากกว่าศาสนาอื่น และพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ต่างมีความเลื่อมใสศรัทธาได้ทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาเสมอมาจึงทรงให้สร้างองค์พระปฏิมากรรมเป็นรูปแทนพระองค์ คติทั้งสองอย่างนี้เป็นปัจจัยในความมั่นคงและรุ่งเรืองของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ดังนั้นลักษณะของพระพุทธรูปที่แสดงออกมายังฝังลงในความศรัทธา และค่านิยมของชาวพุทธในปัจจุบัน ทำให้คนในชาติคุ้นเคยในศิลปะของช่างศิลป์ไทย ชอบในความทรงคุณค่าที่เป็นงานละเอียด ประณีต วิจิตรตระการตา มากด้วยนัยยะแห่งความหมายที่แตกต่างจากชาติอื่นใด หรือศิลปะยุคเก่าแก่ อย่างเช่น พระพุทธรูปชินราช ที่ชาตรี ประกิตนันทการ กล่าวว่า “ทำไม พระพุทธรูปชินราชในบริบทของสังคมไทยร่วมสมัยจึงได้ถูกจำลองขึ้นใหม่มากที่สุดที่สุดในสังคมไทย และที่สำคัญ คือ ถูกเลือกให้เป็นพระประธานของวัดไทยในต่างประเทศมากที่สุดกว่าพระพุทธรูปทุกรูปแบบ คำตอบที่ได้จากการศึกษาก็ คือ พระพุทธรูปชินราชได้ถูกนิยามบทบาทและความหมายอีกประการหนึ่ง นอกเหนือจากการเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองในประวัติศาสตร์รัฐสยามสมัยใหม่ นั่นก็คือบทบาทความหมายที่เป็น “สัญลักษณ์แห่งความเป็นไทย” อันเป็นตัวแทนแห่งภาพความเจริญทางวัฒนธรรมไทย”²² เป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกเลยที่แต่ละประเทศจะมีความต้องการเชิดชูเอกลักษณ์ทางศิลปะในประเทศของตนเอง

22. ชาตรี ประกิตนันทการ, *พระพุทธรูปชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญาสิทธิราชย์*, 96–98.

ออกมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา เพื่อยังความภาคภูมิใจให้เกิดขึ้นกับคนในชาติ

ส่วนวัตถุประสงค์การสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายมีหลักฐานจากธรรมเทศนาของหลวงพ่อัมมชโย ว่า

องค์ที่ไม่มีเกตุดอกบัวตูมและห่มจีวรลดไหล่ คือ กายเนื้อพระมหาบุรุษที่เราสมมุติว่าเป็นกายเนื้อของพระมหาบุรุษ หรืออดีตเจ้าชายสิทธัตถะ ที่ท่านได้บำเพ็ญสมณธรรมแสวงหาโมกขธรรมหลุดตาเจริญสมาธิภาวนาที่ได้คงไม่พระศรีมหาโพธิ์ ได้ต้นอัสสัตถพฤกษ์ ท่านไม่มีเกตุดอกบัวตูมสร้างมาให้พวกเราได้รับรู้จักกัน ว่าอย่างน้อยลักษณะมหาบุรุษก็คล้าย ๆ อย่างนี้²³

ส่วนองค์ที่มีเกตุดอกบัวตูม และลักษณะการห่มจีวรก็แตกต่างกัน ถ้าวัดจากปลายเกตุดอกบัวตูมของท่านถึงฐานด้านล่างจะเท่ากับความกว้างของแผ่นฉนวน อันนี้คือพระธรรมกาย ธรรมกายที่มีอยู่ในกายของทุกคนในโลก ไม่ว่าจะรู้หรือไม่รู้ก็ตามมีทุกเชื้อชาติ ศาสนาและทุกเผ่าพันธุ์ ขึ้นชื่อว่าที่ไหนมีมนุษย์ที่นั่นมีพระธรรมกายที่นั่นเป็นกายตรัสรู้ธรรมของมนุษย์ทุก ๆ คน ที่ทำให้รู้แจ้งเห็นแจ้งแห่งตลอดในธรรมทั้งปวง มีอยู่ในตัวของมนุษย์ทุกคน เข้าถึงได้ด้วยวิธีการง่าย ๆ ง่ายที่สุดคือเมื่อใจปล่อยวางคลายความผูกพันในทุกสิ่งแล้ว จากคนสัตว์สิ่งของ เบื่อสุดขีดแล้ว ใจก็จะกลับมาหยุดนิ่งในกลางกายของมนุษย์ทุกคน ที่กลางท้องเหนือสะดือขึ้นมา 2 นิ้วมือเท่านั้น พอใจหยุดถูกส่วนก็จะเข้าถึงได้ เพราะฉะนั้นจะรู้ได้อย่างไรว่าเป็นอย่างนี้และมีจริง เอหิภัสสิโก มาลองทำดู²⁴

จากพระธรรมเทศนานี้แสดงให้เห็นถึงแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปวัดพระธรรมกายว่า มี 2 ประการ คือ 1) องค์ที่ไม่มีเกตุดอกบัวตูมจะสร้างเป็นองค์แทนกายพระมหาบุรุษอดีตเจ้าชายสิทธัตถะ หรือพระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า 2) องค์ที่มีเกตุดอกบัวตูมจะสร้างเป็นองค์แทนของพระธรรมกายอันเป็นสภาวะธรรม

23. หลวงพ่อัมมชโย, พระพุทธรูปกายมหาบุรุษ และ พระธรรมกาย 16/12/50, ออนไลน์, สื่อวิดีโอ, 2:42, <https://www.youtube.com/watch?v=3ZGvVthpLIM>. [16 ธันวาคม 2550].

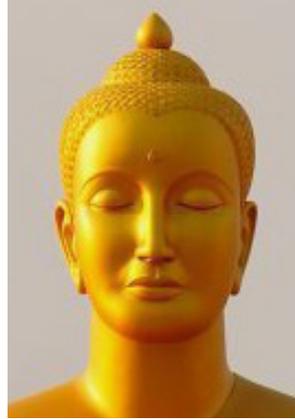
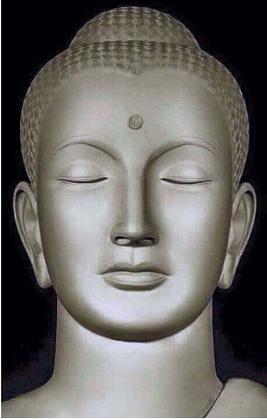
24. เรื่องเดียวกัน, 6:14.

ที่เกิดจากการเจริญภาวนา แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปวัดพระธรรมกายตามพระธรรมเทศนาของหลวงพ่อธัมมชโยนี้ ข้อ 1 ตรงกับแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปในยุคคันธาระ และยุคทวารวดีในประเทศไทยที่กล่าวไว้ในข้างต้น ส่วนแนวคิดข้อ 2 นั้นเป็นแนวคิดที่ไม่พบในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่มีความเป็นไปได้ว่าจะมีจริงเพราะพระพุทธรูปมีเกตุดอกบัวตูมนั้น ได้มีมาในสยามตั้งแต่สมัยทวารวดี และล้านนา ประกอบกับคติการสร้างพระพุทธรูปให้เหมือนมีชีวิตเป็นมนุษย์ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเกตุดอกบัวตูมได้รับอิทธิพลจากศิลปะสมัยปาละ-เสนะ

ภาพที่ 6 พระพุทธเมตตา (พระประธานในพระมหาเจดีย์พุทธคยา) ศิลปะสมัยปาละ²⁵

25. พุทธปฏิทิน, พระพุทธเมตตา (Bodh gaya buddha), ออนไลน์, www.buddhacalendar.com/พุทธรคยาBodhGaya/Bodhgaya.html. [19 ธันวาคม 2566].

ภาพที่ 7 พระบรมพุทธเจ้า (ไม่มีเกตุดอกบัวตูม)²⁶ ภาพที่ 8 พระธรรมกาย (มีเกตุดอกบัวตูม)²⁷

ในประเด็นนี้มีหลักฐานในพระไตรปิฎกที่กล่าวถึงสภาวะการเข้าถึงธรรมที่มีอยู่ในตัวของทุกคน คือ เรื่องของพระวัชลิ พระพุทธองค์ทรงตรัสให้อิโวกาแก่พระวัชลิว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ส่วนผู้ไม่เห็นธรรม ถึงจะเห็นเราก็อ้างว่าไม่เห็น²⁸ ที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสเช่นนั้นเพราะจะโปรดพระวัชลิผู้ติดในการได้มองความงาม พระวรกายของพระองค์ ในบริบทนี้พระพุทธองค์ หวังให้พระวัชลิมุ่งไปเห็นธรรม ซึ่งพระองค์ตรัสหมายเอาว่าวัชลิ เราตัวจริงนั้น อยู่ในธรรมที่เธอสามารถเข้าถึงได้ แสดงว่า คำว่าเห็นเรานั้น พระพุทธองค์ทรงอาจหมายถึงกายแห่งธรรมอันมีลักษณะเหมือนอย่างกายเนื้อของพระองค์แต่มีสภาพประเสริฐกว่า ดังนั้นจึงอาจสันนิษฐานได้ว่า การเห็นพุทธสภาวะภายในมีอยู่จริง แต่สิ่งนี้เป็นปฏิเวธธรรมอันเป็นสิ่งที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน (ปัจเจกตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ)²⁹ คือต้องปฏิบัติธรรมให้เห็นให้รู้ด้วยตัวเองเท่านั้น

26. Pinterest, *Wat Phra Dhammakaya*, ออนไลน์, <https://www.pinterest.com/pin/799107527613562520>. [14 พฤศจิกายน 2566].

27. กัลยาณมิตร เพื่อนแท้สำหรับคุณ, *อย่าความหาอะไรในที่มีดี*, ออนไลน์, https://www.kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=17819. [14 มีนาคม 2562].

28. ขุ.อป. 72/122/230 (ไทย.มมร)

29. ที.มหา. 10/89/111 (บาลี.สยามรัฐ)

คำว่าธรรมกายนั้นมีหลักฐานปรากฏในพระไตรปิฎก 4 แห่ง ได้แก่

1) “ตถาคตสุส เหตุ วาเสฏฐา อธิวจน ธมฺมกาโย อิติปิ พุทฺทมกาโย อิติปิ ธมฺมภูโต อิติปิ พุทฺทมภูโต อิติปิฯ เพราะคำว่า ธรรมกายก็ดี พรหมกายก็ดี ธรรมภูตก็ดี วา พรหมภูตก็ดี เป็นชื่อของตถาคตฯ”³⁰

2) “ภวนติ ปุจฺเจกชินา สยมภู มหนตธมฺมา พุทฺธมฺมกาเยฯ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้สยมภู ทรงเป็นผู้มีธรรมอันใหญ่ มี ‘ธรรมกาย’ มาก”³¹

3) “ธมฺมกาเยจฺจ ทีเปนฺติ เภวลํ รตนากํ วิโกเปตฺน สกโกนฺติ โภ ทิสฺวาน นุปสึทิตฺวา อนึ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงแสดง ธรรมกาย อันเป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะทั้งสิ้น ก็เลสทั้งหลายไม่สามารถทำให้ทรงอ่อนกำลังได้ ใครเห็นแล้วจะไม่เลื่อมใสเล่า”³²

4) “ส่วทฺธิโตยํ สุกต ฐปกายो มยา ตว อานนฺทโย ธมฺมกาโย มม ส่วทฺธิโต ตยาฯ ข้าแต่พระสุคตเจ้า รูปร่างของพระองค์นี้ อันหม่อมฉันทำให้เจริญเติบโต ธรรมกายอันน่าเพลิดเพลินของหม่อมฉัน อันพระองค์ทำให้เจริญเติบโตแล้ว”³³

การตีความคำว่า “ธรรมกาย” ในคัมภีร์พระไตรปิฎกไม่ได้อยู่ในขอบข่ายการศึกษาของบทความนี้ ดังนั้นในประเด็นนี้ผู้เขียนจึงเพียงรวบรวมหลักฐานจากคัมภีร์ปฐมภูมิมามาแสดงให้เห็นเท่านั้น

ผู้เขียนพบว่า มีศิษยานุศิษย์ของวัดพระธรรมกายกลุ่มหนึ่งร่วมกันศึกษาวิจัยเชิงวิชาการ เรื่องหลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโฆราณ เพื่อเทียบเคียงกับการปฏิบัติธรรมตามแนววิชาธรรมกายของพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) มีงานวิจัยเกี่ยวกับแนวทางการปฏิบัติธรรมยุคโบราณหลายชิ้น เช่น “หลักฐานธรรมกายในคันธาระและเอเชียกลาง” “ธรรมกายในคัมภีร์มหาปรินรวาณสูตร” “รายงานการค้นพบคำว่าธรรมกายในคัมภีร์สันสกฤต” “สมาธิกับศูนย์กลางกายในพระพุทธศาสนาจีนยุคราชวงศ์ซันตะวันออกและฉินราชวงศ์หลัง” “สมาธิภาวนา ในคัมภีร์อักษรธรรม” “ธรรมกายในคัมภีร์พระธัมมกาเยทอิ (ฉบับเทพชุมนุม)” “ร่องรอยธรรมกายใน

30. ที.ปา. 11/55/92 (บาลี.สยามรัฐ)

31. ขุ.อป. 32/2/20 (บาลี.สยามรัฐ)

32. ขุ.อป. 32/139/243 (บาลี.สยามรัฐ)

33. ขุ.อป. 33/157/284 (บาลี.สยามรัฐ)

คัมภีร์ โภยานภาษาเขมร” “หลักฐานวิชาธรรมกายในคัมภีร์จตุรารักขา”³⁴ เป็นต้น นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานคำว่าธรรมกายในตำราการปฏิบัติธรรมเก่า ๆ อีก เช่น เรื่องการบรรจุหัวใจพระธรรมกายในพระพุทธรูปในสมัยล้านนา³⁵ เป็นต้น การศึกษาวิจัยแนวทางการปฏิบัติธรรมสายต่าง ๆ ไม่ได้อยู่ในขอบข่ายการศึกษาของบทความนี้ ดังนั้นผู้เขียนจึงไม่อภิปรายในประเด็นนี้ เพียงนำหลักฐานมาแสดงเพื่อให้ผู้สนใจได้ไปศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปวัดพระธรรมกาย ข้อที่เป็นการสร้างองค์แทนพระธรรมกายอันเป็นสภาวะธรรมที่เกิดจากการทำสมาธิเจริญภาวนานั้น แม้เป็นแนวคิดที่แปลกใหม่ก็จริง แต่สามารถอ้างอิงไปยังหลักฐานในพระไตรปิฎกและหลักฐานการปฏิบัติธรรมยุคโบราณได้ หากมองว่าแนวคิดนี้เป็นกุศโลบายเพื่อส่งเสริมการปฏิบัติธรรมแล้ว ก็ถือได้ว่าเป็นคุณประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาทางหนึ่งเช่นกัน เพราะการที่ชาวพุทธทุกภาคส่วนช่วยกันเผยแพร่การปฏิบัติธรรมไม่ว่าทางใดทางหนึ่งก็ตาม จนทำให้การปฏิบัติธรรมแพร่หลายไปกว้างขวางเพียงใด ย่อมยังประโยชน์สุขเพียงนั้น ให้เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติตลอดจนคนในสังคมอย่างแน่นอน ย่อมถือได้ว่าเป็นการเพิ่มความสำคัญแห่งการปฏิบัติธรรม อันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาให้เกิดขึ้นต่อชาวพุทธอีกทางหนึ่ง

แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปตั้งแต่สมัยคันธาระและสมัยทวารวดีในประเทศไทย ตลอดจนแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปวัดพระธรรมกาย ต่างมีวัตถุประสงค์ทั้งที่เหมือนกันและต่างกัน ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง เช่น วัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยมของคนสมัยนั้น เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ เป็นต้น การศึกษาเรียนรู้การกำเนิดและ

34. ศึกษาเพิ่มเติมจาก สถาบันวิจัยนานาชาติธรรมชัย (ออสเตรเลียและนิวซีแลนด์), *หลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโบราณ 1 ฉบับวิชาการ*, (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977), 2557)., สถาบันวิจัยนานาชาติธรรมชัย (ออสเตรเลียและนิวซีแลนด์), *หลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโบราณ 1 ฉบับรวมงานวิจัยโดยย่อ*, (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977), 2557)., สถาบันวิจัยนานาชาติธรรมชัย (ออสเตรเลียและนิวซีแลนด์), *หลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโบราณ 1 ฉบับประชาชน*, (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977), 2557).

35. kalyanamitra, *หลักฐานธรรมกาย ในคัมภีร์พุทธโบราณ (ตอนที่ 36)*, ออนไลน์, https://www.kalyanamitra.org/th/uniboon_detail.php?page=4420. [6 ตุลาคม 2566].

พัฒนาการของการสร้างพระพุทธรูปในยุคสมัยต่าง ๆ อย่างปราศจากอคติ มีมุมมองที่เปิดกว้าง เปิดรับข้อมูลอย่างมีเหตุผล ย่อมทำให้เรามองเห็นคุณประโยชน์ของแนวคิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและสามารถนำมาปรับใช้จนเกิดประโยชน์แก่ตนเองและสังคมได้ ดังคำว่า “ศึกษาอดีต พิจารณาปัจจุบัน สร้างสรรค์อนาคต”

3.2 วิเคราะห์ลักษณะพระเศียรพระพุทธรูปวัดพระธรรมกาย

ในเรื่องของการสร้างพระพุทธรูปขึ้นมาสักองค์หนึ่งนั้นไม่ใช่ยึดถือในความแปลกใหม่ทรงคุณค่าเพียงอย่างเดียว ยังมีเรื่องของหลักการแห่งลักษณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอีกด้วย ซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยแรกของการสร้างพระพุทธรูปขึ้นในโลกแล้ว จนส่งทอดมาถึงประเทศไทยของเราก็คงแนวคิดแห่งลักษณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในการสร้างพระพุทธรูป สำหรับคำถามที่ว่าเมื่อมีแนวคิดแห่งลักษณะที่ชัดเจนในพระไตรปิฎก แต่ทำไมพระพุทธรูปยังมีความแตกต่างกันไปแต่ละชนชาติใน ส่วนนี้ผู้เขียนอยากให้เราทำความเข้าใจเรื่องศิลปะก่อนว่า ในเรื่องศิลปะจะมีเอกลักษณ์และความงามเฉพาะแบบของตน ซึ่งก็เกิดจากความพึงพอใจที่จะนำเสนอของช่างศิลป์นั้น ๆ แม้การสร้างพระปฏิมากรก็เหมือนกัน ผนวกกับช่างไม่เคยเห็นพระพุทธรูเจ้าคงได้แต่จินตนาการตามข้อมูลจากคัมภีร์ และเค้าโครงมนุษย์ตามที่ตนเคยเห็นมา จะเห็นว่าเมื่อเราไปเจอพระพุทธรูปในแต่ละชาติก็จะมีหน้าตาคล้ายคนชนชาตินั้น อย่างเช่นพระพุทธรูปในสมัยคันธาระที่ยกมาในข้างต้น เป็นพุทธศิลป์ที่ช่างชาวกรีกสร้างขึ้นจึงมีหน้าตาคล้ายคนกรีก และมีวัฒนธรรมของคนที่เคยศรัทธาเทพเจ้าปนอยู่ด้วย ดังนั้นแม้จะมีหลักการแต่เรื่องของการสร้างพุทธศิลป์ ขึ้นเป็นประติมากรรมจะไม่สามารถแสดงทุกส่วนที่คัมภีร์กล่าวไว้ได้ ด้วยความจำกัดในวัสดุที่ก่อสร้างและความเจริญทางเทคโนโลยี ที่ยังไม่เท่าเทียมกับปัจจุบัน แม้จะมีเทคโนโลยีที่ทันสมัยอย่างปัจจุบันก็ยังไม่สามารถทำลักษณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าออกมาแสดงให้หมดทุกประการได้ เพราะเรื่องของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเป็นเรื่องอินดิเอยอย่างที่มีมาในพระไตรปิฎก ว่า “พระพุทธรูเจ้าทั้งหลายเป็นอินดิเอย ธรรมของพระพุทธรูเจ้าก็เป็นอินดิเอย สำหรับผู้ที่เลื่อมใสในอินดิเอย ย่อมมีวิบากเป็นอินดิเอย ดังนี้แล”³⁶ ดังนั้น ช่างจึงสร้างออกมา

36. ช.อุป. 70/1/10 (ไทย.มมร)

ในรูปแบบที่สามารถทำได้ และทำตามความเข้าใจพร้อมเอกลักษณ์แห่งพุทธศิลป์ของตน
 ดังผู้เขียนได้นำเสนอข้อมูลหลักฐานเหตุผลแห่งความแตกต่างของพุทธศิลป์ แล้วหวัง
 เป็นอย่างยิ่งว่าจะนำไปสู่การศึกษาแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปวัดพระธรรมกายใน
 เชิงวิชาการที่ปราศจากอคติ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อวงการศึกษาวិชาการด้านพุทธศิลป์

ภาพที่ 9 ภาพหน้าตรงพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย ที่ใช้เป็นพระประธานในพิธีตักบาตร
 วันคุ้มครองโลก 22 เมษายน 2559 ณ วัดพระธรรมกาย³⁷

ผู้เขียนจะขอวิเคราะห์ลักษณะของพระพุทธรูปที่กล่าวไว้คัมภีร์พระไตรปิฎก
 และส่วนที่สามารถขยายให้เพื่อเพิ่มความเข้าใจในส่วนที่พระไตรปิฎกไม่ได้ให้รายละเอียดไว้ โดยมุ่งวิเคราะห์เฉพาะส่วนพระเศียรพระพุทธรูป ผู้เขียนเห็นว่า ลักษณะ

37. Dmc.tv, *ประมวลภาพวันคุ้มครองโลก 22 เมษายน 2559 ณ วัดพระธรรมกาย*, ออนไลน์, <https://dmc.tv/a21353>. [23 เมษายน 2559].

มหาบุรุษข้อที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระเศียรของพระพุทธรูปวัดพระธรรมกายนั้นมีอยู่ 8 ข้อ ส่วนข้อที่พระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายที่ไม่แสดงออกถึงการมีลักษณะมหาบุรุษข้อนั้น ๆ ผู้เขียนจะไม่ยกมาเพราะส่วนใหญ่เป็นลักษณะที่ไม่ได้ปรากฏออกมาภายนอก

ตารางที่ 7 ตารางเปรียบเทียบลักษณะมหาบุรุษลักษณะที่ปรากฏในพระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย

ข้อที่	ลักษณะมหาบุรุษในพระไตรปิฎก	ลักษณะเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย
1	มีพระฉวีวรรณดุจสีทอง	มีผิวสีทองมุกอมชมพู
2	มีลำพระศอกกลมงามเสมอตลอด	มีลำคอกกลมกลิ้งไม่มีรอยหยักบนผิว
3	มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์ (โค้งเหมือนวงพระจันทร์)	มีคางโค้งเหมือนวงพระจันทร์ไม่เรียว
4	มีพระหนต์ 40 ซี่	ไม่สามารถเห็นได้ แต่มีใบหน้าที่แสดงพระหนุเหมือนคนมีฟัน 40 ซี่
5	พระหนต์เรียบเสมอกัน	ไม่สามารถเห็นได้ แต่มีใบหน้าที่แสดงเหมือนคนมีฟันเรียบ ไม่เหยิน ไม่ซ้อน
6	พระหนต์เรียบสนิทมิได้ห่าง	ไม่สามารถเห็นได้ แต่มีใบหน้าที่แสดงเหมือนคนมีฟันเรียบไม่ห่าง
7	มีอุณาโลมระหว่างพระโขนง เวียนขวา เป็นทักษิณาวัตร	มีลักษณะแห่งการมีพระอุณาโลมระหว่างพระโขนง เวียนขวา เป็นทักษิณาวัตร
8	มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอพระพักตร์	มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอพระพักตร์

ในส่วนเรื่องอนุพยัญชนะ 80 ข้อที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายนั้นมีอยู่ 14 ข้อ โดยเป็นส่วนที่พระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายที่แสดงออกถึงการมีอนุพยัญชนะข้อนั้น ๆ ส่วนที่เหลือที่ไม่ได้ยกมานั้นผู้เขียนเห็นว่าไม่สามารถนำมาเป็นข้อมูลในการวิเคราะห์ได้เนื่องจากเป็นลักษณะที่อยู่ภายใน

ตารางที่ 8 ตารางลักษณะอนุพยัญชนะที่ปรากฏในพระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย

ข้อที่	อนุพยัญชนะ	ลักษณะเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกาย
1	มีพระนาสิกอันสูง	มีพระนาสิกอันสูง
2	มีพระโอษฐ์เบื้องบนเบื้องต่ำมิได้เข้าออกกว่ากันเสมอเป็นอันดี	มีลักษณะพระโอษฐ์เบื้องบนเบื้องต่ำมิได้เข้าออกกว่ากัน เสมอเป็นอันดี
3	พระโอษฐ์มีพรรณแดงงามดุจสีผลตำลึงสุก	มีพรรณแดงงามดุจสีกลีบปทุม
4	ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาวสวย	มีลักษณะดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาวสวย
5	กระพุ้งพระปรางค์ทั้งสองบริบูรณ์	มีลักษณะกระพุ้งพระปรางค์(แก้ม)ทั้งสองเต็มบริบูรณ์มีสีอมชมพูเหมือนผิวทารก
6	กระบอกพระเนตรกว้างแลยาวงามพอสวมกัน	มีลักษณะกระบอกพระเนตรกว้างแลยาวงามพอสวมกัน
7	พระกรรณทั้ง 2 ยาวงาม	มีลักษณะพระกรรณทั้งสองมีสัณฐานอันยาวงาม
8	พระเศียรมีสัณฐานงามดุจฉัตรกลม	มีลักษณะพระเศียรมีสัณฐานงามเหมือนฉัตรแก้ว
9	พระนลาฏมีสัณฐานงามกว้างยาวพอสวมกัน	มีลักษณะปริมณฑลพระนลาฏโดยกว้างยาวพอสวมกัน
10	พระขนงมีสัณฐานงามดุจคันธนูอันงังไว้	มีลักษณะพระขนงมีสัณฐานอันงามดุจคันธนูอันงังไว้
11	พระโขนงใหญ่	มีลักษณะพระโขนงนั้นใหญ่
12	พระโขนงยาวสุดพระเนตร	มีลักษณะพระโขนงนั้นยาวสุดหางพระเนตร
13	พระเกสาเวียนเป็นทักษิณาวัตร	มีลักษณะเส้นพระเกสาเวียนเป็นทักษิณาวัตร
14	พระเกสามีเส้นกลมสวย	พระเกสามีลักษณะเส้นกลมสวย

เมื่อเปรียบเทียบแล้ววิเคราะห์ได้ว่า พระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายมีส่วนที่มีลักษณะมหาบุรุษและอนุพยัญชนะอยู่ ซึ่งก็เป็นลักษณะที่เห็นแล้วก็ทำให้เห็น

ว่าเป็นพระพุทธรเจ้า รูปภาพที่ผู้เขียนนำมาในข้างต้น (ภาพที่ 1) เป็นข้อมูลหลักในการวิเคราะห์ ส่วนที่เป็นประเด็นนั้นมีส่วนที่ถูกต้องอยู่ คือ พระโอษฐ์ที่มีสีแดงอมชมพู ในข้อนี้ผู้เขียนเห็นว่าในคัมภีร์จะมีลักษณะการอุปมาที่ดูแล้วเกินกว่าคนปกติมากกว่า ที่ว่ามีพระโอษฐ์ดังผลตำลึงสุก คือ มีสีแดงสดมาก ส่วนข้ออื่นที่เหมือนกับคัมภีร์ก็มีเหมือนกับพระพุทธรูปทั่วไปไม่แปลก อีกส่วนหนึ่งของพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายที่ไม่ได้เหมือนอย่างคัมภีร์ เช่น เกตุดอกบัวตูมที่ทำเหมือนอย่างศิลปะपालะ-เสนะ ทวารวดี และเชียงแสน ส่วนแก้มอมชมพู มีขนตาอง และเปลือกตาสีชมพู เรื่องเหล่านี้ผู้เขียนลองนำไปสังเกตกับความเป็นธรรมชาติที่มีในมนุษย์ว่า ข้อที่ว่าแก้มและเปลือกตอมชมพู ตามธรรมชาติของคนมีในช่วงอายุเด็กตั้งแต่ 2 เดือนถึงประมาณ 1-2 ขวบ ในเด็กที่เป็นเชื้อชาติของคนผิวขาว และวัยรุ่นที่มีผิวขาวเนียนสะอาด ฉะนั้นความมีผิวพรรณงามเยาว์วัย ของผู้ที่มีบุญบารมีที่จะเป็นพระพุทธรเจ้า ก็ควรได้ตลอดกาล อย่างเช่นผู้มีบุญบารมีอย่างนางวิสาขาที่อรุณกถาจารย์อธิบายว่า

นางวิสาขาเองก็ได้มีอายุ 120 ปี ชื่อว่าผมหงอกบนศีรษะแม้เส้นหนึ่งก็ไม่มีนางได้เป็นประหนึ่งเด็กหญิงรุ่นอายุราว 16 ปี เป็นนิตย์ ขนทั้งหลายเห็นนางมีบุตรและหลานเป็นบริวารเดินไปวิหาร ย่อมถามกันว่า “ในหญิงเหล่านั้นคนไหนนางวิสาขา?” คนผู้เห็นนางเดินไปอยู่ย่อมคิดว่า “บัดนี้ของงเดินไปหน่อยเถิด, แม่เจ้าของเราเดินไปอยู่เที่ยวยอมงาม” คนที่เห็นนางยืน นั่ง นอน ก็ยอมคิดว่า “บัดนี้ งนอนหน่อยเถิด, แม่เจ้าของเรานอนแล้วแล ย่อมงาม” นางได้เป็นผู้อันใคร ๆ พุดไม่ได้ว่า “ในอริยาบถทั้ง 4 นางยอมไม่งามในอริยาบถ ชื่อไหน” ด้วยประการฉะนี้³⁸

ดังนั้น ผิวพรรณของพระพุทธรองค์ ผู้เป็นบุคคลที่ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ควรที่จะได้ผิวพรรณอ่อนวัย ควรที่จะได้เป็นผิวพรรณที่คนในโลกปรารถนา ไม่มีผู้ใดงามอย่างสม่าเสมอทุกวัยเสมือนพระองค์ อย่างท่านวิจฉายนะกล่าวสรรเสริญพระองค์ว่า “ข้าพเจ้าจักไม่สรรเสริญพระสมณโคดมอย่างไรเล่า เพราะพระสมณโคดมผู้เจริญนั้น ใคร ๆ ก็สรรเสริญเยินยอแล้วที่เดียวว่า เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทวดา

38. ชุ.ธ.อ. 41/84 (ไทย.มมร)

และมนุษย์ทั้งหลาย”³⁹ พระพุทธรูปเป็นกายมนุษย์ที่มีเลือดเนื้อเหมือนคนทั่วไป แต่มีความประณีตและประเสริฐกว่าด้วยบุญบารมีที่เต็มเปี่ยม

ลักษณะพระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายตรงกับลักษณะมหาบุรุษ 8 ข้อ ตรงกับลักษณะอนุพยัญชนะ 14 ข้อ และยังพบลักษณะมหาบุรุษและอนุพยัญชนะ บางข้อมีปรากฏอยู่ในผู้มีบุญบารมีทั้งหลายอีกด้วย ดังนั้น ผู้เขียนจึงสันนิษฐานว่า การปั้นพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายโดยเฉพาะส่วนของพระเศียรอาจเกิดจากแนวคิด 2 ส่วน คือ 1) การถ่ายทอดลักษณะมหาบุรุษ 32 และอนุพยัญชนะ 80 ออกมาให้ได้มากที่สุด 2) การถ่ายทอดลักษณะเด่นของมนุษย์ยุคปัจจุบันเพื่อแสดงถึงความเป็นผู้มีบุญญาธิการเต็มเปี่ยม

4. สรุป

1. แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปสมัยคันธาระและสมัยทวารวดีในประเทศไทย กับแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายมีความเหมือนกัน คือ เป็นการสร้างองค์แทนพระพุทธเจ้า มีความต่างกัน คือ การสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายยังหมายถึง การสร้างองค์แทนพระธรรมกายที่สถิตอยู่ในศูนย์กลางกายของมนุษย์เพื่อเผยแพร่การปฏิบัติธรรมตามแนวคำสอนของพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ซึ่งคำว่าธรรมกายมีหลักฐานปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์พุทธโบราณ

2. พระเศียรพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายมีลักษณะที่ตรงกับลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ 8 ข้อและอนุพยัญชนะ 80 ประการ 14 ข้อ และมีลักษณะพิเศษอย่างอื่นที่ตรงกับลักษณะธรรมชาติของมนุษย์ผู้มีรูปงดงามและเยาว์วัยในโลกปัจจุบัน

ศิลปะไม่ว่าจะเป็นงานวาดหรืองานปั้น เป็นสิ่งที่อยู่คู่กับประวัติศาสตร์โลกมาโดยตลอด งานศิลปะไม่ใช่สิ่งที่จะต้องมาตัดสินความถูก-ผิด แต่เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงประเพณีวัฒนธรรมของคนในยุคนั้น ๆ ท้องถิ่นนั้น ๆ งานศิลปะจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากในการศึกษาอย่างรอบด้าน ไม่ว่าจะเป็นเชิงประวัติศาสตร์ สังคมศาสตร์ มนุษย์ศาสตร์ เป็นต้น งานพุทธศิลป์ก็เช่นกัน ย่อมเป็นเครื่องสะท้อน

39. ม.ม. 18/329/457 (ไทย.มมร)

ให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ ประเพณี วัฒนธรรม ฯลฯ ของพระพุทธศาสนาในยุคต่าง ๆ ท้องถิ่นต่าง ๆ การศึกษาพระพุทธศาสนาในแง่มุมต่าง ๆ ผ่านงานพุทธศิลป์ที่ยังหลงเหลือมาถึงปัจจุบัน จึงเป็นสิ่งที่มีความเชิงวิชาการอย่างมาก เพื่อให้ทราบถึงแนวคิด และปรัชญาทางพระพุทธศาสนาที่คนยุคโบราณต้องการถ่ายทอดออกมาเพื่อให้สืบต่อมายังชนรุ่นหลัง ดังนั้น การศึกษางานศิลปะใด ๆ ก็ตาม เพื่อให้ทราบถึงแนวคิด และปรัชญาของผู้สร้างสรรค์ที่ต้องการจะถ่ายทอดไปสู่คนยุคต่อไป จึงเป็นสิ่งที่น่าจะมีประโยชน์มากกว่าการศึกษาเพื่อตัดสินัญ-ผิด

รายการอ้างอิง

- กรมศิลปากร. *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.
- กัลยาณมิตร เพื่อนแท้สำหรับคุณ. *อย่าความหาอะไรในที่มีดี*. ออนไลน์. https://www.kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=17819. [14 มีนาคม 2562].
- คณะศิษยานุศิษย์ (นามแฝง). *20 ปีวัดพระธรรมกาย*. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, 2532.
- ชาญณรงค์ บุญหนุน. *ชาวพุทธกับพุทธปฏิมา 4: พระพุทธรูปกับสถาบันพระมหากษัตริย์*. ออนไลน์. <https://prachatai.com/journal/2019/11/85073>. [9 พฤศจิกายน 2562].
- ชาติรี ประกิตนทการ. *พระพุทธรูปชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญาสิทธิราชย์*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.
- เชียงใหม่เพรส. *‘พระพุทธรูปชินราช’ พระพุทธรูปสกุลช่างเมืองพิษณุโลก*. ออนไลน์. <https://chiangmaipress.com/2021/03/16/พระพุทธรูปชินราช-พระพุทธร>. [16 มีนาคม 2564].
- ภาณิน เกษตรทัต. *เบื้องหลังรูปเคารพ คติความเชื่อรูปแทนบุคคลในสยาม*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2558.
- พระพุทธรักขิตาจารย์. *คัมภีร์ชินาลังการฎีกาแปล*. แปลโดย รังษี สุทนต์, สิ้นชัย วงษ์จ่านงค์, และวิโรจน์ คุ้มครอง. กรุงเทพฯ: วิญญาณ, 2548.
- พุทธปฏิทิน. *พระพุทธรูปเมตตา (Bodh gaya buddha)*. ออนไลน์. <http://buddhacalendar.com/พุทธคยาBodhGaya/Bodhgaya.html>. [19 ธันวาคม 2566].
- โพธิสิกขาลัย. *พระพุทธรูปศิลปะคันธาระ (Gandhara)*. ออนไลน์. <http://bodhisikkhalai.com/gandhara.php>. [6 ตุลาคม 2565].
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาบาลี สยามรัฐสุส เตปิฎก 2525*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.
- _____. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล 91 เล่ม*. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2559.

ศูนย์ข้อมูลกลางด้านศาสนา. พระคันธवास. ออนไลน์. <https://e-service.dra.go.th/religion/item?religiontype=&Searchtype=Objects&itemid=2054>. [14 ธันวาคม 2566].

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. พระพุทธรูปมหาจักรพรรดิ. ออนไลน์. <https://seaarts.sac.or.th/artwork/198>. [14 พฤศจิกายน 2565].

สถาบันวิจัยนาชาชาติธรรมชัย (ออสเตรเลียและนิวซีแลนด์). *หลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโบราณ 1 ฉบับวิชาการ*. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977), 2557.

_____. *หลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโบราณ 1 ฉบับรวมงานวิจัยโดยย่อ*. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977), 2557.

_____. *หลักฐานธรรมกายในคัมภีร์พุทธโบราณ 1 ฉบับประชาชน*. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977), 2557.

สันติ เล็กสุขุม. *ศิลปะเชียงใหม่ (ศิลปะล้านนา) และศิลปะสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2534.

เสมียนนารี. พระพุทธรูปชุดแรกในโลก ศิลปะคันธาระ ทำไมหน้าตาเป็น ‘ฝรั่ง’. ออนไลน์. https://www.silpa-mag.com/history/article_59471. [12 มีนาคม 2566].

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. *ลักษณะพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย*. พระนคร: ศรีกรุง เจริงสะพานมอญ, 2494.

หลวงพ่อธัมมชโย. *พระพุทธรูปกายมหาบุรุษ และ พระธรรมกาย 16/12/50*. ออนไลน์. สื่อวิดีโอ. <https://www.youtube.com/watch?v=3ZGvVthpLIM>. [16 ธันวาคม 2550].

Dmc.tv. *ประมวลภาพวันคุ้มครองโลก 22 เมษายน 2559 ณ วัดพระธรรมกาย*. ออนไลน์. <https://dmc.tv/a21353>. [23 เมษายน 2559].

Juhyung Rhi. “Identifying Several Visual Types in Gandharan Buddha Images”. *Archives of Asian Art*. Vol. 58 (2008). 43–85.

Kaijeaw. *ชาวเน็ตวิจารณ์แรง!! หลังส่องเห็นสิ่งผิดปกติบนพระพุทธรูปประจำวัดพระธรรมกาย สวยพริ้งเลย*. ออนไลน์. <https://kaijeaw.com/พระพุทธรูปพระธรรมกาย/>. [26 กุมภาพันธ์ 2560].

kalyanamitra. *หลักฐานธรรมกาย ในคัมภีร์พุทธโบราณ (ตอนที่ 36)*. ออนไลน์. https://www.kalyanamitra.org/th/uniboon_detail.php?page=4420. [6 ตุลาคม 2566].

Pinterest. *Wat Phra Dhammakaya*. ออนไลน์. <https://www.pinterest.com/pin/799107527613562520/>. [14 พฤศจิกายน 2566].